

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

УДК 930.85:[27-789.5:808.5

Є. Ю. ГУЛЮК*

ТОПОС ДАВНИНИ ТА ЙОГО ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЯ У МОДЕЛІ ШКІЛЬНОЇ РИТОРИКИ ЄЗУЇТІВ

Досліджено способи інструменталізації топосу давнини у моделі шкільної риторики єзуїтів. Проаналізовано приклади цитування та коментування на рівні програмних текстів (освітній статут “Ratio Studiorum”), полемічних праць (“Gradus ad Atheismum”) та шкільних робочих нотаток і записок (на основі фондів відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка). Показано зв’язок між рекомендаціями теоретичного характеру, які є в програмних текстах та тим, як ці настанови реалізовувалися на практиці – у навчальному процесі та в полеміці й диспутах.

Ключові слова: Товариство Ісуса; риторика; топос; давнина; трактат.

У період раннього модерну школи при колегіумах Товариства Ісусового користувалися значним авторитетом та затребуваністю. Окрім ерудиції й обізнаності з суспільно-політичним та культурним життям, до чеснот випускників цих закладів можна зарахувати ряд навичок, які були помічними для побудови кар’єри: знання мов, юриспруденції, ораторські навички тощо. Запозичивши апробовані протестантськими навчальними закладами новинки, єзуїти звели їх до чітко регламентованої освітньої моделі, існування якої визначалося приписами статуту “Ratio Studiorum”. Після кодифікації статуту та уніфікації освітнього процесу, послідовники Ігнатія Лойоли (1491–1556) із застереженням ставилися до нововведень. Аргументом на користь цієї тези є модель шкільної риторики єзуїтів, яка базувалася на доктринах античних філософів (Аристотель, Цицерон, Квінтіліан та ін.) та нав’язувала від-

* Гулюк Євген Юрійович – аспірант 3-го року навчання історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

повідний спосіб думання й оцінки світоустрою – через призму давніх сюжетів та мотивів, відповідних тропів.

Риторика була однією з базових дисциплін навчального курсу єзуїтів¹, а мистецтво красномовства сферою, де послідовники І. Лойоли досягли чи не найбільших успіхів. Хоч історії як окремого предмету єзуїти офіційно не декларували до 1739 р.², важко уявити апробовану ними модель шкільної та публічної риторики без обізнаності з подіями минулого. Рекомендації опановувати мистецтво красномовства за прикладами “з поетів та істориків”, бачимо в освітньому статуті єзуїтів “Ratio Studiorum”³. Поклики на авторів були ознакою освіченості та ерудиції. У ширшому контексті, звертання до авторитетів було ще й важливим ідейним маркером та артикуляцією причетності до світоглядної традиції. Італійський історик культури Умберто Еко писав про копіювання як важливий для того часу прийом. Це був спосіб поширення інформації, мірило істинності – правдивою вважалася думка, яка належить усім⁴.

Відтак, видається важливим простежити процес інструменталізації топосу давнини у рамках освітньої моделі єзуїтів на прикладі їх шкільної риторики. Буде проаналізовано 3 групи джерел. Першим блоком є програмні документи ордену, статут “Ratio Studiorum”. На його основі можна дослідити рекомендації викладачам та учням, кого та як цитувати, на кого покликатись. Другий блок – це тексти, написані авторитетними для єзуїтів мислителями, а також праці сучасних їм авторів. Тут можна побачити взірці застосування теоретичних рекомендацій на практиці: у полемічних творах, при написанні посібників, збірок моральних настанов. Третім блоком джерел є конспекти лекцій та навчальні нотатки (на основі матеріалів Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка – далі НБ ЛНУ), що дають розуміння, як теорія використовувалася учнями.

Топос давнини у “Ratio Studiorum” простежується на кількох рівнях. По-перше, дидактичному. Тут можна виокремити рекомендацію для наставників піклуватися про побожність та виховання звичаїв⁵. Дидактизм бачимо і у настанові уникати новизни поглядів. Рекомендувалося не вводити нові питання, триматись вчення відповідних авторів; ідеї, яких вони не торкалися, обговорювати з головуючими. Насамкінець, не чинити супротиву аксіомам Докторів і працювати лише з тим, що є спільною думкою шкіл⁶. По-друге, можна говорити і про навчальний контекст інструменталізації топосу давнини у єзуїтів. Йдеться про настанови дотримання вчення того чи іншого мислителя. Так, із моральної схоластики варто було триматись вчення Томи Аквінського⁷. Філософам йти за Аристотелем⁸. Риторичку опановувати за “Риторикою” і “Поетикою” Аристотеля, від Цицерона переймати стиль. Ерудицію черпати зі звичаїв народів, “історика чи поета”⁹.

На рівні освітнього статуту єзуїтів бачимо велику увагу до історичного знання, шану давнини й традиції. Знаходимо у тексті не тільки заклики вивчати минуле, студіювати його в контексті інших предметів, але й чітко розроблену систему “*imitatio antiquorum*”. В освітньому статуті зустрічаємо безліч закликів до навчання через студіювання творів давніх мислителів, наслідування структури, лексичних зворотів тощо. На прикладі постанов освітнього статуту бачимо, що для єзуїтів топос давнини – це переплетення традиції та духу корпорації, орієнтація на давнє. Рух до нового схвалювався лише за умови консенсусу у спільноті.

До топосу давнини зверталися авторитетні для єзуїтів полемісти та історики. Це було засобом творення нових знань і смислів. Разом із тим – способом артикуляції своєї причетності до традиції, варіантом її захисту; способом мислення і устрою світу. У контексті останнього варто пригадати Антоніо Посевіно (1533–1611), який був посланцем Папи і учасником перемовин між Річчю Посполитою та Московією. У 1593 р. А. Посевіно опублікував у Римі працю “*Biblioteca Selecta*”, де навів ряд рекомендацій щодо роботи з минулим. Автор радить, як опрацьовувати твори античних істориків: Курція Руфа, Юлія Цезаря, Корнелія Тацита; також писання Отців Церкви – на предмет використання з них історичних прикладів. Єзуїтський історик рекомендував зіставляти античну історію з біблійною, а також уклав перелік авторів, за чиїми працями краще було вивчати історію народів. До прикладу, минуле Англії за Бедою Превелебним, Речі Посполитої – за Мартіном Кромером та ін.¹⁰ На рівні рекомендацій А. Посевіно бачимо не тільки заклики до інструменталізації давнини, а й регламентацію цього явища в рамках навчального процесу.

Єзуїти зверталися до цієї методології, наслідуючи тексти, коментуючи та покликаючись на фрагменти з них. Зокрема, ректор Львівської єзуїтської академії, полеміст та проповідник Єжи Генгель (1657–1727). У творі “*Gradus ad Atheismum*”¹¹, перевидання якого відбулося 1724 р. в Академічній друкарні єзуїтів у Львові (примірник зберігається у фондах НБ ЛНУ), автор відстоював ідею єдності Церкви. Винесений у назву “атеїзм” є метафорою на позначення рухів, які цю єдність підважують. Є. Генгель послідовно розглядає ідеї лютеран, кальвіністів, цвінгліанців, а ще більше макіавеллістів та картезіанців – не для полеміки, а аби показати, як реагувати на їхні тези. У його свідомості прибічники цих рухів є еретиками та несуть загрозу для церкви. Так тому, що вони пропонують інший спосіб мислення, інший варіант функціонування світу.

Топос давнини, усталеної традиції має в концепціях автора велике значення. За ним простежується ідея “золотого віку”, який у минулому і якого варто дотримуватися. Це уявлення пересікається з християнськими концептами про прямий шлях без сумнівів, який веде до спа-

сіння: один Бог, одна віра, одна істина. Бачимо акцент на відстоювання традиції, тому нове – це непостійність. Хто на таке піддається, стає здобиччю диявола. Лише в лоні традиційної церкви спокій і спасіння.

Ще один приклад інструменталізації давнини – текст “Zabawki dzieiopiske”, виданий 1766 р. у друкарні Львівського колегіуму (примірник зберігається у фондах НБ ЛНУ). Автор книги – політик Юзеф Жевуський написав історію людства до 1701 р., яку поділив на 10 книг. 8 із них присвячені давній історії: Від створення світу до Потопу; Від Потопу до Мойсея; Від 10 заповідей до Трої; Від підкорення Трої до заснування Риму; Від Риму до Олександра Македонського; Від О. Македонського до народження Ісуса Христа; Від Христа до закриття поганських храмів за Костянтина Великого; Від Костянтина до коронації Карла Великого; Від Карла до відкриття Колумбом другої половини Землі, названої Америкою; Від Колумба до нашого віку, тобто до року 1701. Книга є складовою “історизації” освітньої системи Товариства Ісуса. Єзуїти прийняли ряд змін¹². Частиною цього стало впровадження у 1739 р. історії. Як посібник можна розглядати і книгу Ю. Жевуського.

Авторитетності своїм судженням автор надавав через ті самі легітимацію традицією та корпоративізм. До прикладу, коли пояснює сюжет створення раю і гріхопадіння, вживає конструкт “за свідченням Отців Церкви” і “багато шанованих істориків стверджує”¹³. Винайдення музичних інструментів, кування заліза тощо схожим чином: “усі історики називають”¹⁴. Напрошується паралель з тезою У. Еко про істинність свідчення, якщо його визнають усі. Давнина визначала істинність.

У контексті популяризації Ю. Жевуським давньої історії знаходили місце і риторичні техніки, покликані маркувати простір та розставляти ціннісні акценти. Трагування вчення Яна Гуса – це 1407 р., коли священник і ректор Празької академії “почав сіяти [...] свої хиби”¹⁵. Мартін Лютер, в інтерпретації Ю. Жевуського, розсівав помилки у Віттенберзі¹⁶. Модель наслідування давнини не зводилася до бездумного копіювання. Звертаючись до авторитетів, копіювали загальні схеми та тенденції, але це поєднували з власними оригінальними концепціями. Відповідаючи на запити, які стояли перед авторами і церквою у їхній час, упорядники текстів інструменталізували сюжети з попередніх праць, але влітали їх до своїх текстів, пристосовуючи до відповідної мети.

Наступний рівень інструменталізації давнини – це робочі нотатки учнів і викладачів шкіл при єзуїтських колегіумах. Комплекс зазначених текстів сьогодні зберігається у фондах НБ ЛНУ. Ці тексти (за означенням упорядників, “трактати” з теології, риторики, поетики, філософії, права тощо) є цінним джерелом до реконструкції тенденцій розвитку риторики в той час та особливостей навчального процесу.

Розглянемо два рукописні трактати з теології під номером 1590 II: “Tractatus theologicus de poenitentia” та “Tractatus theologicus de virtute et sacramento”¹⁷. Перший датується 1722 р., а другий – 1718–1719 рр. Обидва львівського походження (“In Collegii Leopoldiensi Societatis Iesu”). Тексти знакові характерним переліком цитованих авторів: “Augustini ac D. Thoma, Ignatij, Xaverij, Nepomuceni, Thadei [...]”. Бачимо подібний компонент у більшості трактатів. У. Еко говорив про вагу подібних списків для тогочасних людей. Упорядник указував, кого цитує. Цитовані фрагменти були матеріалом для обґрунтування думок, зразком “imitatio antiquorum”.

Подібні списки бачимо і в трактаті з риторики “Annus Rhetoricus”, записаного 1751 р. у Львові. Текст містить міні-словник¹⁸ у вигляді схеми. З одного боку подано категорію “allegoria”, а з іншого – “applicatio”. Під ними – приклади і лексеми, які допомагають зрозуміти значення категорій, специфіку використання термінів. Відтак, бачимо перелік фраз і виразів, які фіксували, завчали і використовували. Це підтверджує думку дослідника риторики М. Королька, що в єзуїтських школах навчання відбувалося через опанування грецької й латинської термінології¹⁹.

Питання трактатів як довідників є окремою темою. У “Rhetor [...] in Senatu, Curia, Aula”²⁰, визначений автором як “риторичні рекомендації та практики”, можна знайти різну інформацію. Основна частина твору є теорією та практикою для учнів як укладати листи, тексти тощо. Також подано політичний та географічний довідники: устрій Речі Посполитої, перелік країн та їх характеристика. Відтак, зміст тексту нав’язує до відповідної моделі сприйняття риторики – як методу розвитку не лише красномовства, але й ерудиції²¹.

Зразок інструменталізації давнини бачимо на прикладі рукопису з поезики²². Текст – без перших сторінок, тому означаємо його за підрозділом: “De figuris poetis”. Джерело створене у 1726–1727 р. Імовірно, у Львові. Перша частина є теорією поезики: що таке метафора, троп тощо. Друга – умовний поетичний словник. Знову робочий довідник, де з лівого боку короткі фрази латинською мовою – звороти; праворуч визначення й тлумачення цих фраз. Словник, укладений за алфавітним принципом, був зручним засобом для творення власних текстів. Маємо тут зразок кодування та поширення інформації²³.

Отже, практика та традиція повернення до минулого, коментарів на праці й ідеї попередників була невід’ємною складовою риторики єзуїтів. Ці ідеї розвивалися в освітньому статуті Товариства Ісуса як у дидактичному, так і в навчальному контекстах. До них активно зверталися у своїх текстах авторитетні для єзуїтів мислителі. Наслідуючи рекомендовані схеми та лексичні звороти, їх інструменталізували в контексті власних оригінальних концепцій. Як можна бачити

на основі рукописних робочих нотаток та записів учнів й викладачів Львівської єзуїтської академії, топос давнини відігравав ключову роль і в контексті навчального процесу – цитування, коментування творів попередників, запозичення їхньої структури, тропіки, лексики. Таким чином, топос давнини був визначальним елементом моделі риторики єзуїтів на кожному з її рівнів – від праць теоретиків та методологів, до навчального процесу й технік та підходів до викладання і вивчення дисциплін у школі: риторики, поезики тощо. Розгляд наведених у дослідженні джерел та постановка подібних питань, які розглядаються, допоможуть краще зрозуміти інтелектуала XVI–XVIII ст., його погляд на світ та специфіку здобутої ним освіти.

¹ *Кметь В.* Історичні студії у Львівській єзуїтській академії. Київська академія. Київ, 2016. Вип. 13. С. 174–177; *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII століття. Львів, 2005. С. 62–65.

² *Кметь В.* Зазнач. праця. С. 174; *Ratio Studiorum*: Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти. Львів, 2008. С. 19.

³ Там само. С. 172–173.

⁴ *Эко У.* Искусство и красота в средневековой эстетике. Москва, 2015. С. 17.

⁵ *Ratio Studiorum*: Уклад студій Товариства Ісусового. С. 59.

⁶ Там само. С. 77.

⁷ Там само. С. 90.

⁸ Там само. С. 123, 128.

⁹ Там само. С. 172–173.

¹⁰ *Кметь В.* Зазнач. праця. С. 184; *Possevino A.* Bibliotheca selecta de Ratione studiorum. Roma, 1593. P. 252.

¹¹ *Gengel G.* Gradus Ad Atheismum. Leopoli, 1724.

¹² *Puchowski K.* Nauczanie historii w polskich kolegiach jezuickich (1565–1773). Zarys problematyki. Jezuci a kultura Polska. Kraków, 1991. S. 280–283.

¹³ *Rzewuski J.* Zabawki dzieiopiskie albo zebranie dzieiow znakomitszych od stworzenia swiata do poczatków wieku naszego. Lwów, 1766. S. 1.

¹⁴ Ibid. S. 3.

¹⁵ Ibid. S. 95.

¹⁶ Ibid. S. 103.

¹⁷ НБ ЛНУ (Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка), відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка. Рпс. 1590 П.

¹⁸ Там само. Рпс. 1618 П. Арк. 59.

¹⁹ *Korolko M.* Retoryka w polskich kolegiach jezuickich. Jezuci a kultura Polska. Kraków, 1991. S. 122.

²⁰ НБ ЛНУ, відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка. Рпс. 369 П.

²¹ *Кметь В.* Зазнач. праця. С. 174–175.

²² НБ ЛНУ, відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка. Рпс. 1609 П.

²³ *Лотман Ю.* Внутри мыслящих миров. Человек-текст-семиосфера-история. Москва, 1996. С. 87–90.

The article is devoted to the research of antiquity topos methods' instrumentalization in the model of Jesuit school rhetoric. There was characterized the examples of quotations and commentaries: on the level of program texts (educational codex "Ratio Studiorum"), polemical literature ("Gradus ad Atheismum"), and school's working notes (based on the collections of Manuscripts, Old Prints and Rare Books Department named after F. P. Maksymenko of Scientific Library of Lviv National Ivan Franko University). It allows us to trace the link between the theoretical recommendations contained in the program texts and practical implementation – within the educational process and in the context of polemics and disputes.

Key words: Society of Jesus; rhetoric; topos; antiquity; treatise.